

Р Е Ц Е Н З И Я

от доц. д-р Валери Григоров – НАИМ-БАН, член на Научно жури за дисертационен труд на тема: „**Култовото строителство в езическа България**“ за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ на Гълъбина Иванова Йосифова, докторант на Национален археологически институт с музей, филиал Шумен, с научен ръководител проф. д.и.н. Стела Дончева

1. Данни за дисертанта

От автобиографичната справка, изготвена от Гълъбина Иванова Йосифова, се вижда, че през 2011 г. е завършила Техническият университет – Варна и е придобила образователна степен магистър-инженер по машиностроителна техника и технологии, а през 2014 г. е завършила магистърска програма по археология във Великотърновския университет.

2. Данни за докторантурата

Гълъбина Иванова Йосифова е докторант, редовна форма на обучение към Филиала на НАИМ в Шумен – зачислена е на 01.10.2018 г. и е отчислена с право на защита на 06.10.2022 г. На 19.02.2024 г. ръкописът на дисертационния труд е обсъден на разширено заседание на Филиал – Шумен и е предложен да се придвижи към процедура за защита.

3. Данни за дисертацията

Дисертационният труд на Гълъбина Иванова Йосифова се състои от увод, четири глави, заключение, каталог и приложение с общ обем от 444 страници, от които 162 страници основен текст, 33 страници каталог, 13 страници списък на цитираната литература, 21 страници списък на приложенията и 211 страници приложения, включващи 376 образа.

В **увода** (стр. 4-6) докторантката е формулирала обекта и предмета на изследването, поставените цели и задачи, териториалния и хронологическия обхват, и приложените изследователски методи. Описана е структурата на изследването, като паметниците са обособени в три групи: 1. „езически храмове“; 2. „дискусионни храмове“; 3. „предполагаеми храмове“.

В **глава I** „История на проучванията“ (стр. 7-29) докторантката е направила библиографски обзор по темата. В началото е обяснено значението на отделни

термини и специфични понятия от религиозните вярвания. След това са проследени становищата на проучвателите относно функционалното предназначение на сградите. Разгледани са различни теории за произхода на плановите схеми.

Тук бих искал да обърна внимание, че основното предназначение на историографската глава е не просто да се разкаже за проучванията, но преди всичко да се направи критичен анализ на резултатите и да се идентифицират проблемите. Една от слабостите, които забелязвам е неумението на докторантката да отдели историческите от параисторическите изследвания, в резултат на което мнения и теории от съвършено различни категории на достоверност и научна аргументираност са смесени и приравнени. Когато оценяваме качествата на дисертацията, ние оценяваме преди всичко уменията на докторанта да издирва, систематизира и използва критично научните доказателства, да откроява достоверните факти от съмнителните. Това, което ми липсва е реалното дискутиране на отделните мнения и хипотези, в контекста на разминаването им с археологическите факти.

В библиографската глава е обсъдена също и темата „Култ и ритуал в българските храмове“. Според мен този въпрос е подходящо да се разгледа едва в края на дисертацията, след подробното представяне на всички култови постройки, за да се направи обоснована връзка и реконструкция на архитектурата с култа.

Типологията на храмовете е коментирана много общо, единствено чрез цитирани мнения, които предлагат различни подходи за класификация на архитектурно-плановите схеми, но така и не става ясно какво е отношението на докторантката към тях и каква класификационна концепция смята да следва.

В глава II „Езическите храмове“ (стр. 30-104) са включени сгради с правоъгълен план от два вписани четириъгълника, разположени в главните владетелски центрове Плиска, Преслав, Мадара, Кабиюк и Дръстър. Относно хронологията на паметниците докторантката се доверява на наложената в историографията теза за опожаряването на Плиска през 811 г., като тази година е приета за своеобразен водораздел, от който започва строителството на езическите храмове. Всички датировки на сградите са заявени декларативно чрез простото изреждане на мнения, но липсва последващ коментар и активно включване с оценка и анализ на конкретните археологически факти.

За определяне култовия характер на сградите докторантката също се доверява на цитираните автори, а тезите им са приети без да е направен опит за задълбочена дискусия и проверка на противоречивите и нееднозначни

археологически данни. При посочване на аналогии на архитектурните паметници продължава да следва линията на „сляпо позоваване“, без да навлезе по-дълбоко в аргументите на цитираните автори, за да обоснове приемането или отхвърлянето на възгледите им. Не е изяснена очевидната липсата на културно-историческа и хронологическа връзка на нашите паметници с предложените от изследователите аналогии. Придържането към един подчертано пасивен подход на излагане на чужди мнения в тази глава, е силно притеснителен, защото допуска приемането и затвърждаването на различни произволни хипотези.

След 90-те години на ХХ в. се наблюдава преосмисляне на възгледа, че езическите храмове са посветени на бог Тангра, като тази теза е частично изоставена, за сметка на набиращото все по-голямо влияние мнение, че прабългарите са практикували зороастризм. Тази любопитна промяна в научната парадигма е отбелязана в дисертацията, но отново само с цитати, без да е обяснена и анализирана в контекста на политическите промени в страната и как „демократизирането на науката“ през 90-те години отваря „широко и безконтролно вратите“ за формулирането и налагането на нови паранаучни хипотези. Очевидно увлечена по новите тенденции, докторантката също приема наличието на зороастризм в езическа България, затвърждавайки и доразвивайки цялата спекулативност и ненадеждност на предложените идеи за езическата обредност и храмовата архитектура.

Без съответната археологическа аргументация и анализ е коментирана и идеята, че храмовете са издигнати, за да обслужат специфичен култ към владетеля, свързан с представите за неговия божествен произход и функции на върховен жрец. Темата е продължена в посока, че храмовете са изградени в памет на героизиран и обожествен български владетел, в които е упражняван култ към предците и по-конкретно към обожествения владетел и родоначалника на династията на кан Крум.

В глава III „Дискусионни храмове“ (стр. 105-146) са включени постройки с различна планова схема, за които са изказани различни предположения относно техните жилищни или представителни функции, а едно от предположенията е, че са използвани като езически храмове. Голямата хетерогенност на плановете схеми поставя много въпросителни относно възможността сградите да се свържат с конкретен култ и да бъдат еднозначно определени като езически храмове.

Най-голямо внимание е отделено на кръстовидната сграда под Голямата базилика в Плиска. Паметникът няма точен аналог, което провокира разгорещена дискусия в литературата относно хронологията и функцията му. Докторантката

описва дискусиата, но освен точния преразказ на различните мнения, така и не успява да добави свои оригинални приноси наблюдения и обобщения, които да аргументират разглеждането му като езически храм.

Същият формален подход, чрез преразказване на публикувани мнения, е приложен и за останалите паметници, а опитът за анализ след всеки паметник е противоречив и неубедителен.

В глава IV „Предполагаеми храмове“ (стр. 147-159) е добавена нова порция постройки, за които има още по-несигурни данни, че са използвани за езически храмове. В този случай, както и в предходната глава, е видно едно самоцелно и преднамерено разширяване списъка на включените в дисертацията паметници, което с нищо не допринася за качеството и пълнотата на дисертационния труд.

В заключението (стр. 160-165) докторантката е направила опит да изведе някои по-обща изводи. Според плановата им схема храмовете са разделени на открити култови площадки и архитектурни постройки, без да са разграничени хронологически. В същото време се разсъждава за собствено развитие на храмовете в Дунавска България – от еднопространствени постройки към сгради с обиколни коридори и допълнително изградени преддверия. Основният проблем на тезата за еволюцията и преустройствата в плановите схеми на езическите храмове е, че те трудно могат да се „вместят“ в кратката хронология на изграждането им (в първата половина на IX в.). Ако тази архитектура е резултат от реакция на българските владетели срещу християнизацията на езическото население в България (каквито податки има за хан Омуртаг), то периодът на изграждане и функциониране на храмовете ще се окаже само няколко десетилетия, колкото приблизително е „животът на една каменна постройка“, преди да се наложи извършването на основен ремонт или някакво значимо преустройство.

Каталог (стр. 166-198)

Каталогът съдържа пълна информация за обектите. По всяка вероятност замисълът му е бил да събере на едно място цялата налична информация не само за архитектурния паметник, но и за археологическите контексти, свързани с него. Тук обаче докторантката малко се е увлякла и в стремежа си за изчерпателност буквално е „изсипала“ информацията без ясен критерий и подбор за връзката на археологическите контексти с архитектурните паметници. Така например, към капището от Кабиюк е включен неясно защо и гробът от могила 4, който нито пространствено, нито хронологически, нито обредно има отношение към капището.

Библиографският списък (стр. 199-212) е сравнително пълен и покрива изцяло изследванията по темата.

Приложения (стр. 234-444)

Дисертационният труд завършва с голям брой приложени планове на архитектурни паметници и археологически заснемания. Събирането на едно място на този материал (376 образа) е похвално усилие. Докторантката е добавила също така и съвременни въздушни снимки, свалени от различни електронни сайтове, както и авторски снимки, показващи актуалното състояние на паметниците. Представени са също така и 3D реконструкции, изработени от автора или заимствани от публикации. Приложената реконструкция на езическия храм в Цитаделата (обр. II.1.72 – 77) обаче не кореспондира с данните от архитектурно-конструктивните изчисления на инженер Тонева, описани в текста, и следва да се определи като некоректна. Всички дигитализирани планове, копирани от оригинални публикации, са отбелязани в пояснителните надписи като авторски, без обаче да е посочен източникът, от който са взети.

4. Данни за автореферата

Авторефератът е в обем от 20 страници и отразява точно съдържанието на дисертацията.

5. Научни приноси

Образователната и научна степен „доктор“ изисква дисертационният труд да притежава ясно разпознаваеми оригинални научни приноси. За съжаление в текста не мога да открия такива. Все пак трябва да се отбележи голямото старание на докторантката да събере максимално изчерпателно данни за включените в дисертацията паметници. Така за първи път имаме в едно книжно тяло събрана голям обем информация за 17 архитектурни паметника. Друг е въпросът, че в него са попаднали и голям брой паметници, за които липсват археологически данни, че са използвани като езически храмове. Формално работата наподобява като обем и структура дисертационен труд, но не съдържа необходимите научни приноси, за да бъде оценена като такъв.

Един от малкото стойностни елементи в текста, който реално добавя нова достоверна информация по темата, е математическото изчисление на инженер Тонева за архитектурно-конструктивния потенциал на капището в Цитаделата на

Плиска и на сградата до Даул таш, край Мадара. Тази много перспективна посока за надграждане на археологическата информация обаче е ограничена само до два паметника.

6. Публикации

По темата на дисертацията се публикувани три материала, а четвърти е даден под печат. И трите материала са в обем на сравнително големи статии, които точно представят отделни части на дисертацията. Случайно или не, но всички материали са публикувани в издания, които имат периферно за археологията значение, с фокус върху исторически или културно-исторически изследвания. Създава се впечатлението, че докторантката се опитва да заобиколи един по-пълноценен археологически прочит и възможност за реална научна дискусия и оценка в специализирани и реномирани археологически издания.

7. Оценка на дисертационния труд

Преди да дам своята оценка за качествата на труда, е важно да отбележа, че темата за култовото строителство в езическа България е изключително трудна. Тя е била обект на много спорове и хипотези, в които освен археолози, се включват и специалисти с различен експертен профил. Въпреки големия интерес към проблема, напредъкът не е голям, а теориите и спекулациите обикновено надхвърлят археологическата фактология. Затова и решението да се разработи дисертация точно по тази темата е твърде рисковано начинание, без никакви гаранции за успех. Не е отчетено, че дори утвърдени учени, с много богат професионален опит, все още не са успели да ни предложат работещ модел за убедителна идентификация на култовото строителство в езическа България. А да се очаква, че подобна задача е по силите на докторант, с малък или почти никакъв археологически опит, е направо самонадеяно и безразсъдно. В крайна сметка поетият риск не е бил оправдан. Проблемите, заложи в темата, далеч надхвърлят възможностите на докторантката да ги разбере и да ни предложи убедителни и добре обосновани научни решения.

Общото ми впечатление от дисертационния труд е, че докторантката е работила много усърдно. Похвално е старанието ѝ да издири в максимална степен информацията за архитектурните паметници и за археологическите структури в близката и по-далечна околност. Тези усилия обаче не са подплатени с теоретична зрялост, научна аргументираност и дълбочина на осмисляне, които да доведат до

надграждане на съществуващите теории и формулирането на оригинални научни приноси и решения. Работата има изцяло компилативен характер, с плахи и неубедителни импровизации за обобщения. Основна слабост на текста е липсата на критичен анализ на публикациите, а всяко научно изследване тръгва отгук.

Друг проблем, който забелязвам, е формалното и неаргументирано посочване на аналогии на храмови постройки от отдалечени епохи и региони, които нямат проследима културно-историческа връзка с паметниците на Долен Дунав. Позоваването на чужди мнения, които предлагат спорни интерпретации, не отменя отговорността на докторантката да обсъди тяхната достоверност и адекватност спрямо наличните археологически доказателства.

Свързването на сградите с план от вписани четириъгълници с езическия култ не е невъзможно, но предложените реконструкции и препратките към храмове на огъня, с практикуване на зороастризм, тангризм или култ към владетеля надхвърлят археологическите данни и лесно прекрачват границата на свръхинтерпретацията.

Основен проблем, който подкопава научната стойност на дисертацията, е високата предубеденост на докторантката по темата и склонността ѝ да приеме определени архитектурни паметници за храмове, без да ни предложи адекватна научна методология за дискутиране на култовата им идентификация. Наистина в дисертацията са изброени 7 основни критерии за доказване култовата функция на всяко едно архитектурно съоръжение. Но повечето от посочените критерии като: датировката на сградите (от края на VIII до първата половина на IX в.); разполагането на постройките във владетелските резиденции; използването на пилоти, залети с хоросан, върху които са положени големи квадрови блокове в системата „биндер-лойфер“; или изграждането на тротоар около сградите, са белези, които се отнасят за много широк кръг представителни сгради, с различни архитектурни характеристики и функции. Това е довело до преднамерено и недостоверно разширяване на списъка с култовите сгради, разгледани в дисертацията. Всичко това показва, че предложените критерии за идентификация на култовата архитектура са твърде общи и се нуждаят от конкретизация.

В желанието си да включи колкото може повече паметници, докторантката е склонна да сведе до абсолютен минимум критериите. Смущаващо е обобщението, че „никой от храмовете не отговаря едновременно на всички посочени критерии, но при всички случаи, се наблюдава наличието на повече от един критерий“. От методическа гледна точка, прилагането на подобен „минимализъм“ е неприемливо, защото отваря широко вратите за включването на

всевъзможни паметници и налагането и препотвърждаването на недоверни и съмнителни хипотези. Тази стратегия на работа не би позволила да се решат успешно и без това сложните и противоречиви проблеми за идентификацията на култовото строителство в езическа България. В такива случаи е за предпочитане да се придържаме към един по-взискателен „научен скептицизъм“.

Липсата на ефективен филтър за селекция на паметниците, в крайна сметка, е довел до нелогична и трудно обяснима хетерогенност на езическите храмове, разгледани в глави III и IV. Това изкуствено разширяване на списъка има смисъл единствено, ако „съмнителните“ паметници бъдат поставени в условията на прецизен и добре аргументиран критичен анализ, под формата на теоретична дискусия за проблемите и възможностите на археологическата идентификация и интерпретация. Подобен теоретичен дискурс определено би съдържал научен принос, за разлика от предпочетената по-лесен формално-описателен подход, който заобикаля и реално избягва критичния поглед върху темата. Затова и предложените изводи за характера и функцията на тази разнородна група паметници остават крайно неубедителни.

Контрапункт на хетерогенния характер на паметниците е опитът на докторантката да ни предложи унифициран разказ на религиозния обред, задавайки риторичния въпрос: „Как би изглеждал идеалният храм?“. Самият въпрос звучи необмислено, защото ако се зачетем в тази спекулация, неизбежно ще достигнем до извода, че само няколко сгради се вписват в модела. Всички останали паметници са твърде отдалечени архитектурно, интериорно, екстериорно и контекстуално, за да изпълнят пълноценно обредния характер на въображаемия езически култ. Увлечена от примамливите обредни и архитектурни реконструкции изглежда докторантката изцяло е попаднала под тяхното влияние, ставайки едновременно жертва и участник в един безплоден дискурс на спекулации, отклонявайки се съществено от основополагащите научни принципи.

И накрая е добре да си припомним, че не всяка религиозна дейност и не всеки култ се нуждаят от храм, който да ги приюти. А тезата, че в началото на IX в. езическата религия на българите е достигнала до фаза, изискваща строителството на монументални храмове, по подобие на християнските или зороастрийските, е твърде мъглява и поне на този етап от археологическите ни познания не събира достатъчно сигурни доказателства. Още по-неясни са практикуваните форми на езически култ и обредност, които рядко оставят цялостни археологически следи. Така или иначе, темата за култовото строителство в езическа България съществува от десетилетия и вече е дълбоко заложена в българската историография. Със сигурност темата ще продължи да

вълнува и в бъдеще умовете на мнозина – защитавайки пламенно една или друга теория или в очакване на онова откритие, което ще запали нов импулс за по-смислена дискусия.

Обобщавайки своята оценка за дисертационния труд смятам, че фактологично тя е изчерпателна, без обаче да мога да открия значими научни приноси, които да ми дадат основание да я оценя положително. На основание изложеното дотук изразявам мнение, че разработката, въпреки вложеното старание и обема, не притежава необходимите научни качества, за да бъде присъдена на Гълъбина Иванова Йосифова научната и образователна степен „доктор”.

29.04.2024 г.

